

ידיעות על נשים ומשפחות יהודיות בעזה במאות הט"ז והי"ז

רות למדן

עזה הייתה אחת משש הערים הראשיות בארץ-ישראל העות'מאנית (האחרות הן צפת, שכם, חברון, ירושלים ורמלה), והייתה ממוקמת בנקודת מפתח במעבר השיירות הנעות בין מצרים וסוריה. אוכלוסייה יהודית ירבה בה עוד מן התקופה הממלוכית. נוסעים שביקרו בעזה בסוף המאה הט"ו דיווחו על כשישים או שבעים בתי אב יהודיים בעיר, ובמאה הט"ז, לאחר הכיבוש העות'מאני ובעקבות השיפור בביטחון ובמצב הכלכלי, עברו להתגורר בעזה משפחות יהודיות נוספות. על פי המפקדים העות'מאניים ומקורות אחרים מנתה הקהילה היהודית בעיר כמאה ועשרים בתי אב, כלומר כשש מאות או שבע מאות נפש, מתוך אוכלוסייה כללית של יותר משנים-עשר אלף תושבים. כמו כן חיו בעיר כשישים וחמש משפחות נוצריות. רוב תושביה היהודים עסקו במסחר ובחקלאות, אך גם במלאכות כגון צורפות וייצור יין ומוצרי מזון. ידיעות עליהם התפרסמו בעבר בשימת דגש בפעילותם הכלכלית.¹

¹ י' בן-צבי, 'עזה', הנ"ל, שאר ישוב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 302-315; י' ברסלבסקי, לחקר ארצנו - עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 134-136; י' כנעני, 'לתולדות הישוב היהודי בעזה', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ה (תרע"ז), עמ' 33-35; נ' שור, 'תולדות יהודי עזה בתקופות הממלוכית והעות'מאנית', ישראל - עם וארץ, ה-ו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 199-202; מ' בניהו, 'לתולדות הישוב היהודי בעזה', ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, כ (תשט"ז), עמ' 21-30; א' דוד, 'עזה - מרכז לסחר בין מצרים וא"י', מחניים, 2 (תשנ"ב), עמ' 184-191; הנ"ל, עלייה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 26-27; הנ"ל, 'מעשי עושק ביהודי היושב בעזה על ידי מוסלמים על פי מסמך גניזה מן המחצית השנייה של המאה הט"ז', י' שוורץ ואח' (עורכים), ירושלים וארץ-ישראל, תל-אביב תש"ס, עמ' 173-182; הנ"ל, 'בין אשכנז למזרח במאה השש עשרה', י' הקר, ב"ז קדר וי' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים, מחקרים בתולדות ישראל, מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמ' 314-315; ב' לואיס, 'מחקרים בארכיונים העות'מאניים', הנ"ל, עלי היסטוריה, מחקרים, ערכה רחל סימון, ירושלים תשמ"ח, בעיקר עמ' 77-79, 98-102; ז' עמר, 'הערות על הצומח והחקלאות של ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית', י' דרורי (עורך), ארץ-ישראל בתקופה

דרך עזה התנהל מסחר ענף בסוגי סחורות מגוונים ובתוצרת חקלאית, וליהודים במאה ה"ט"ז היה בו חלק נכבד, בעיקר כסוחרים בקו שבין מצרים, עזה וירושלים. יהודים שיתפו פעולה עם סוחרים מוסלמים ואף עם הבדווים של מדבר יהודה (למורת רוחם של השלטונות). אחרים שימשו גובי מסים מן התושבים המקומיים, לבלרים או חוכרי מס הדרכים – מס שנגבה מן הסוחרים ועולי הרגל.²

במאה ה"ט"ז התמסדה הקהילה והעמידה בראשה רב ופרנסים ממונים. תוקנו תקנות, הוקם בית דין מסודר והונהג הליך של גביית עדויות כדת וכדין. פרנסי הקהילה נקטו פעולות שונות לעידוד התיישבותם של סוחרים יהודים בעיר, והובטחו תנאים מיוחדים למצטרפים.³

אף על פי שעזה לא נחשבה לעיר של בעלי תורה – באחת השאלות שנשלחה לר' דוד בן זמרא (הרדב"ז) נאמר אפילו שאין שם 'חכם' – משגדלה הקהילה והתבססה הגיעו אליה חכמים, מהם ידועים יותר ומהם ידועים פחות: ר' משה

הממלוכית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 234; א' בשן, 'חיי הכלכלה במאות ה-16 – ה-18', י"מ לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 79–80; א' גוטווירט, 'מכתב בספרדית מעזה', ע' פליישר, מ"ע פרידמן ו' קרמר (עורכים), משאת משה, מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים 1998, עמ' 137–142; A. Cohen and B. Lewis, *Population and Revenue*, Princeton 1978, pp. 117–128

² ידיעות רבות מובאות בתעודות מבית המשפט השרעי בירושלים. ראו: א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי, המאה השש-עשרה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 48–49, 113 הערה 3, 133, 135, 139–141 (בהערה 11 בעמ' 141 נזכרת יהודייה שתבעה את גובה המסים היהודי שמטוב על שלא העביר לה את המגיע לה מנכסי בעלה המעוקלים), 192–193, 223, 386–387 ועוד. לפרטים נוספים ראו: המאמרים הנזכרים בהערה 1 לעיל ובהערות השוליים בהם, וכן ר' אליעזר בן ארחא, שאלות ותשובות, ההדיר ע' בצרי, ירושלים תשל"ח, סימן ט; ר' יוסף ב"ר משה טראני, שאלות ותשובות מהרי"ט, תל-אביב תשל"ט (על פי מהדורת למברג תרכ"א), ח"א, סימנים מד, מז; ר' בצלאל אשכנזי, שאלות ותשובות, לעמבערג תרס"ד, סימנים לו, לט; ר' דוד בן זמרא (הרדב"ז), שאלות ותשובות, וורשא תרמ"ב, ח"ז, סימן כד.

³ ראו למשל: שו"ת הרדב"ז, שם, ח"ד, סימן אלף קמט; ח"ז, סימן כד; ר' יעקב קאשטרו, שאלות ותשובות אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג, סימן קיט. לתעודה בדבר משלוח אתרוגים והדסים לקהילת עזה ראו: מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 531–532; מ' בניהו, המקורות החשובים לתולדותיה של ירושלים, אסופות, ז (תשנ"ג), עמ' שנו; בן-צבי, עזה (לעיל, הערה 1), עמ' 310–311.

מטראני (המבי"ט) שלח תשובה 'להחכם הרב חיים בעזה'⁴, הרדב"ז קיבל עדויות מקומיות בעניין עיגון אישה ואף ציין לחיוב את הסכמת עזה 'שלא יצאו משם [לדרך] יום ד' משום דקרוב הדבר שיבוא לידי חלול שבת'⁵. חכמים מירושלים שעזבו את העיר בשעת מצוקה התיישבו בעזה.⁶ עוד נזכרים חכמי עזה בתשובה בעניין נישואיה של אלמנת הנגיד ר' יצחק שולאל: לאחר שנכשל ניסיונם וניסיון חכמי ירושלים להשפיע על החתן המיועד, דניאל זך, שלא ייקחנה לאישה – פנו לחכמי צפת שיפעילו השפעתם עליו.⁷

במחצית השנייה של המאה ה'ט"ז פעל בעזה הרב יצחק בן ארחא, ואחריו, בתחילת המאה הי"ז, פעל בה בנו, ר' אליעזר בן ארחא.⁸ מרת ברילה, אחותו של ר' אליעזר בן ארחא, ניסתה להבריא אליו מירושלים מטען יקר – כנראה כדי להציל את חפצי הערך שלה מידי השר הצורר אבן פרוח' ואנשיו, אך הגמל ומטענו נגזלו על ידי עוטמאן, המשנה למושל. האישה ביקשה מרופאו היהודי של עוטמאן שישתדל למענה, אך גם הלה נגזל ויצא בעור שיניו.⁹ במחצית הראשונה של המאה הי"ז חי בעזה ר' ישראל נג'ארה, המשורר המפורסם, ואחריו חי בה ממשיכו, בנו משה.¹⁰

⁴ ר' משה טראני (המבי"ט), שאלות ותשובות, לבוב תרכ"א, ח"א, סימן רפב.

⁵ שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 2), ח"ב, סימן תרנז; ח"ד, סימן עז.

⁶ בהם ר' משה פרג' ור' אברהם ן' חנניא; ש' אסף, 'על כתבי יד שונים', קרית ספר, יא (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 398; י' שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ב, ירושלים תשכ"ח, עמ' תקי (ציטוט מתוך שו"ת זקן אהרן לר' אליהו הלוי, סימן א) ועמ' תקלה (ציטוט מתוך שו"ת מגן גבורים לר' דניאל אישטרושה, סימן ל) והערה 2 שם. לפרטים נוספים ראו: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 410. להבדיל, על יעקב פלאק, זקן היהודים שסרח, התחייב לעזוב את ירושלים ולעבור לעזה או לקהיר, ראו: כהן וסימון-פיקאלי (לעיל, הערה 2), תעודה 19, עמ' 20.

⁷ ר' יעקב בירב, שאלות ותשובות, ירושלים תשי"ח (על פי מהדורת ויניציאה תכ"ג), סימן ד.

⁸ על אישים אלו ראו: המבוא לשו"ת רבינו אליעזר בן ארחא זצ"ל (מהדורת הרב עזרא בצרי), ירושלים תשל"ח.

⁹ מ' רוזן (מהדירה), חרבות ירושלים, תל-אביב תשמ"א, עמ' 116-117. החוברת 'חרבות ירושלים' נדפסה לראשונה בוונציה בשנת שצ"א (1631), ומתוארות בה התלאות שעברה קהילת ירושלים בשנות שלטונו של המושל מחמד אבן פרוח' (1625-1627).

¹⁰ דוד קונפורטי מוסר כי בשנת ת"ה למד כמה ימים בישיבתו של ר' משה נג'ארה. ראו: ד' קונפורטי, קורא הדורות (מהדורת קאססעל), ברלין תר"ו (נדפס מחדש בירושלים תשכ"ט), דף מט ע"ב. על האב ובנו ראו: דוד, עלייה והתיישבות (לעיל, הערה 1), עמ' 188-189. שמות של בני משפחת נגארה העזתית חרותים על עמוד שיש הניצב על קבר המיוחס לאהרן הכהן בג'בל הארון; ראו: ב"ז קדר, 'כתובת עברית מעזה בבית הקברות בראשון לציון', י' בן-אריה וא' ריינר

בניגוד לערים אחרות, ברוב המפקדים העות'מאניים שנערכו בעזה אין פירוט של קהלי המוצא של בני הקהילה, אך ללא ספק היה בעיר גרעין מוסתערבי מקומי מוצק ומבוסס.¹¹ בספרות השו"ת יש דיונים ועיונים מרתקים בעניין הכתיב של שמות מוסתערביים בגטין, כגון בגט שניתן לאישה מעזה בשם שאמיה¹² ובגט של בני זוג ששמותיהם סלימאן וסעדה.¹³ על מנהגי המוסתערבים בעניין קריאת התפילה בקול רם על ידי שליח הציבור התבסס הרדב"ז בתשובה שלו משנת 1539.¹⁴ גם כשנזקק ר' לוי בן חביב (הרלב"ח) לדיון בסדר קריאת הפרשיות בתורה, חקר לדעת בדבר מנהג עזה, ופסק על פיו.¹⁵ בעניין זה וגם בנושאים נוספים הסתמכו המוסתערבים בארץ-ישראל, בסוריה ובמצרים על מנהג הרמב"ם – בניגוד לספרדים ולמורת רוחם. גם מספרם בעזה של יוצאי צפון אפריקה, המערביים, היה רב למדי, ובמפקד של שנת 1525 הם

(עורכים), וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה, מוגשים ליהודה בן פורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 593–596.

¹¹ המוסתערבים הם בני הארץ הוותיקים, שהיו דוברי ערבית ודומים במראיהם ובמנהגיהם לערבים. ראו: ל' בן-צבי, 'מסתערבים – התושבים הקדומים בא"י', הנ"ל, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 15–20; מ' רוזן, 'מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בא"י משלהי המאה הט"ו עד שלהי המאה הי"ז', קתדרה, 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 73–101.

¹² ר' נסים משה מזרחי, שאלות ותשובות אדמת קדש, קושטנדינא תק"ב–תקט"ז, אהע"ז, סימן מד.

¹³ 'מעשה שהיה בשלשי בשבת ב ימי'ם] לח' [דש] אדר ש' [ני] התכ"ח, בא לפנינו איש א' [חד] ורצה לשלוח גט לאשתו שבעזה [...] ושמו אברהם ושם אביו סלימאן [הניקוד במקור], וכתבנו כן סלימאן להיות כי כן רגילין לקרות הערביים [...]. ולא כתבנו סלימאן יען אין קוראין סלימאן אלא בני תוגרמה הדרים בערי טורקיה [...], גם בשם האשה ששמה היתה סעדה שפי' [רושן] עשירה בלשון הקדש, וכן היו קורין אותה הערביים [המוסתערבים] סעדה, אבל הספרדים היו קורין אותה ריקה, שפי' [רושן] עשירה. ונסתפקנו לכאורה איזה שם עיקר ועלתה ההסכמה להיות כי מקום הנתינה שבעזה רובם הם ערביים, וגם האשה היא מבנות הערביים, מסתברא כי עיקר שמה היא סעדה אלא שהספרדים מתרגמים שמה ריקה [...]' (ר' משה בן חביב, שאלות ותשובות על שו"ע אבן העזר, ירושלים תשמ"ב, סימן נה, עמ' 405–406). על שמות גטין מוסתערביים ראו גם: ר' למדן (מהדירה), ספר תיקון סופרים לר' יצחק צבאח, תל-אביב תשס"ט, במבוא, עמ' 59–61, וברשימת השמות, עמ' 102–103.

¹⁴ שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 2), ח"ד, סימן אלף קסה (צד).

¹⁵ ר' לוי בן חביב, שאלות ותשובות הרלב"ח, ארץ-ישראל תשל"ה (על פי מהדורת לעמבערג), סימנים מט, נב. ראו גם: בן-צבי, עזה (לעיל, הערה 1), עמ' 310.

היו כשליש מבני הקהילה, שמנתה באותה עת תשעים וחמישה בתי אב.¹⁶ בשנת ת"ב (1642) עבר בעיר עולה הרגל הקראי שמואל בן דוד ומסר כי יש בעזה בית כנסת רבני (לא קראי) אחד.¹⁷ אין ספק כי התכוון לבית הכנסת המרכזי.

בספרות השאלות והתשובות יש ציונים רבים של מיקומה הגאוגרפי של עזה ושל מעמדה ההלכתי, הנובע ממנו. לכל הדעות היא שוכנת על הגבול הדרומי של ארץ-ישראל, ובכתובות מעזה נהגו לכתוב 'דגבול בני יאודה מותבה'.¹⁸ אך חכמים נחלקו בשאלה אם שייכת היא לתחום ארץ-ישראל לעניין קיום מצוות התלויות בארץ.

הרדב"ז כינה את עזה 'ארץ פלישתים' וסבר כי היא אכן נחשבת בתחומי ארץ-ישראל וכי תושביה חייבים בתרומות ובמעשרות. הגבול בין ארץ מצרים לארץ-ישראל עובר, לדבריו, בוודי אל-עריש, וכיוון שעזה נמצאת צפונה ממנו, הרי היא בארץ-ישראל.¹⁹ גם ר' יאשיהו פינטו פסק שבני חוץ-לארץ הבאים לדור בירושלים ומשתהים בדרכם בעזה יעשו בה רק יום טוב אחד, כמנהג ארץ-ישראל, ולא יומיים, כמנהג חוץ-לארץ, כיוון שאין דעתם לחזור למקומם.²⁰

לעצם מיקומה של העיר – על גבול ארץ-ישראל ומצרים – יש חשיבות לא רק לעניין דיני מעשרות ותרומות ודינים אחרים הקשורים בארץ אלא גם לעניין הפסיקה ההלכתית באשר לנשים הגרות בארץ-ישראל. משאלות ותשובות בהלכה בנושא זה אפשר לדלות שפע של ידיעות בענייני כלכלה ומסחר אך גם ללמוד פרטים על אורח חייהן של משפחות יהודיות בעזה, על מעמדן וזכויותיהן של נשים, על בעיות שנתעוררו עקב המגורים במקום ועוד.

¹⁶ א' דוד, 'הקשרים בין יהודי צפון-אפריקה לא"י במאות הט"ו והט"ז', פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 76; הנ"ל, עלייה והתיישבות (לעיל, הערה 1), עמ' 26–27; כהן ולואיס (לעיל, הערה 1), עמ' 128.

¹⁷ ראו התיאור של מסעות שמואל בן דוד הקראי מקרים: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת-גן 1976, עמ' 240.

¹⁸ ר' יעקב חאגיז, ספר הלכות קטנות, ויניציאה תס"ד, ח"ג (קונטרס לגטין), סימן כט.

¹⁹ שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 2), ח"ד, סימן אלף קה; ח"ו, סימן ב אלפים רו.

²⁰ ר' יאשיהו פינטו, שאלות ותשובות נבחר מכסף, ארם צובה תרכ"ט, או"ח, סימן ח. ראו גם: שו"ת הרדב"ז, שם, ח"ד, סימן אלף קה; ר' שמואל גארמיזאן, שאלות ותשובות משפטי צדק, ירושלים תשמ"ג, סימן מג.

תשובה של המבי"ט העוסקת בהתחייבותו של בעל מצפת להבריח את אשתו מן העיר בשעת מגפה, מלמדת, נוסף על רצף הערים בארץ-ישראל במאה ה"ז, על הדאגה לשלומה של הכלה. בכתובתה של האישה הצפתית נכלל התנאי הזה: 'אם ח"ו [חס ושלו] יהיה דבר בעיר נתחייב [הבעל] להבריחה מעיר לעיר עד סוף תחום ארץ ישראל'. עקב התחייבות זו התעוררו שתי שאלות: מה המשמעות המעשית של הביטוי 'מעיר לעיר' ומהו סוף תחום ארץ-ישראל. החתן ניסה להתחמק, וטען כי המנהג המקובל בזמן מגפה הוא 'להבריח בכפרים, מכפר לכפר', ואילו אבי האישה השיב כי התנה במפורש תנאי שאין רגילים להתנות בשום כתובה מכיוון 'שרצה הוא שיבריחנה מעיר לעיר, שלא כמנהג, כדי שלא תצטרך ללכת בכפרים, כי הוא טורח לאשה וזלזול ללכת מכפר לכפר'.

תשובת המבי"ט הייתה כדלהלן:

יש כמה עיירות מכאן [צפת] ועד עזה [...] מה שאינו כן לצד מזרח א"י, כי הגישור [גשרי הירדן] הוא סוף תחום א"י לצד מזרח, אלא שאין מכאן עד לשם שום עיר, וגם לצד צפון א"י אין שום עיר מכאן [עד] לסוף תחום א"י כי אם צידון שדרים בה יהודים [...] ולכן נראה לי שחייב החתן להבריחה מעיר לעיר, מכאן לטבריה או לגנין, ומשם לשכם אם יצטרך, ומשם ועד עזה שהוא סוף תחום א"י [...], ויש שבועה בסוף כל התנאים וראוי לחתן זה שהוא ת"ח [תלמיד חכם] לחוש לשבועתו ולהבריחה מעיר לעיר כמו שכתוב.²¹

תשובה אחרת נסבה על מי שנשבע בכתובה להניח לאשתו גט על תנאי אם יעבור מעבר לעזה, חלב או צידון; דהיינו, עזה נחשבה לאזור שבתוך הגבול הדרומי של ארץ-ישראל.²²

אולם לא כל הפוסקים חשבו כך, והדיונים בעניין זה מרובים. בשנת ש"ז (1597) הופנתה שאלה אל ר' יוסף מטרנאני, בנו של המבי"ט, אשר הכיר את המציאות בעיר מקרוב.²³ השאלה עצמה פותחת בתיאור מצב אידילי: 'שמעון

²¹ שו"ת המבי"ט (לעיל, הערה 4), ח"ג, סימן ריא.

²² ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות מהריט"ק, ירושלים תשכ"ח, ח"א, סימן קעה.

²³ על פי רשימותיו בנו משה נולד 'בעזה אשר ביהודה'. ראו: ח' בנטוב, 'רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של ר' יוסף מטרנאני, שלם, א (תשל"ד), עמ' 219.

שהיה דר בעיר אחת מערי יהודה ועזה שמה, והיא ארץ רחבת ידים לסחורה ובה גנות ופרדסים וכל מעדני עולם, ובהיות שמעון בעזה הנז' [הנזכרת] היה סוחר נושא ונותן עם הבריות [...].²⁴ בהמשך מתברר כי מסיבות שונות נאלץ שמעון לקטוע את עסקיו המצליחים ולהימלט למצרים, כלומר לקהיר, עם משפחתו, ושהייתו שם התמשכה מעבר למצופה. בקהיר השיא את שני בניו ועסק שנים מספר ב'ממון המלך' – עסקי כספים וגבייה. שמעון לא זכה לחזור לביתו בעזה שכן נפטר בקהיר. בניו החליטו לשוב לארץ מולדתם כדי לא להסתבך עם השלטונות בגין עסקי אביהם. אשתו של אחד האחים התרצתה לחזור עמו בלב טוב, אולם אשת האח האחר סירבה בתוקף. בלית ברירה, הוא עזבה בקהיר ושב בעצמו לעזה, ושם פרחו עסקיו. לאחר מכן 'כתב לה כמה פעמים שתעלה אצלו (ההדגשה כאן וביתר הציטוטים שלי)' – הביטוי אינו מקרי, ויש לו כמובן משמעות של עלייה לארץ-ישראל. הוא שלח לה מעות להוצאות הדרך, 'וחזר הוא עצמו אחריה וחלה פניה', אך האישה לא רצתה בשום פנים לבוא לדור בעזה. המהרי"ט נשאל אם הבעל יכול להכריח את אשתו להצטרף אליו, ולחלופין, 'אם יכול ליקח אשה אחרת עליה אם תמשיך ליתן כתף סוררת'.

תשובתו של המהרי"ט הפכה על פיה את התמונה שהוצגה בשאלה. ראשית, הוא התייחס בציניות לניסוח השאלה: 'השואל הזה השכיל פיהו וסתם וכתב: דר בעיר אחת מערי יהודה – שייראה שמחזיקים בה כארץ ישראל, כדי שתהא תשובתי עליה: הכל מעלין לא"י [בבלי כתובות קי ע"ב]. אבל, טען הרב, עזה אינה ארץ-ישראל, 'שהרי כל ישראל אשר ישבו שם מעולם ומשנים קדמוניות מעולם החזיקוה חו"ל, ורבותינו הקדמונים שבירושלים החזיקוה כח"ל [כחוץ-לארץ] לעניין תרומות ומעשרות ושביעית, שרוב הפירות והתבואה של ירושלים מביאין לה מעזה [...]. אין ספק דכיון דאינה נחשבת ארץ ישראל לעניין המצוות הנוהגות בה, הרי היא כח"ל גמור[ה] לכל הדברי[ם]'. לפיכך פסק שאין לכפות על האישה לעבור בעקבות בעלה.

גם טענתו הנוספת של הבעל, שבעזה מצא פרנסה, לא הספיקה לחייב את אשתו להצטרף אליו, שהרי גם אותם חכמים שהתירו יציאה ממקום הנישואים לצורכי פרנסה לא התירו להוציא את האישה אלא מעיר לעיר או ליישוב דומה בתחום אותה ארץ, אבל לא מארץ לארץ ומכרך לעיר קטנה. על פי עמדת המהרי"ט,

²⁴ שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 2), ח"א, סימן מז.

מאחר שעזה נמצאת בתחומי אֶ-שאם (פלך סוריה), מחוץ לגבולות פלך מצרים, הרי המעבר מקהיר לעזה הוא כמו מעבר מארץ לארץ. יתר על כן, לדבריו קהיר לגבי עזה היא כמו כרך לגבי עיר. וכאן הביא המהרי"ט תיאור נפלא של שתי הערים:

דלא שכיח בהו [בעזה] כל מילי [דברים] כמו במצרים, ואין שם רופא ולא שאר דברים הצריכין, [וגם] דהוי כמו מעיר שרובה ישראל לעיר שרובה עכו"ם, כי היהודים אשר שם הם מיעוטא דמעוטא לגבי היהודים אשר במצרים. ועוד – שאין שם תלמוד תורה שונין הלכות, לא מאן דגמיר ולא מאן דסביר, אפילו פותח ספר אין בה, והיאך יוציאה ממצרים שהוא מקום ריבוע תלמידי חכמים ועיר גדולה של חכמים ושל סופרים?

נראה כי כשם שהשואל, אשר ביקש לחייב את אשתו לעלות לארץ-ישראל (ולחלופין להתיר לו לשאת אישה שנייה ולפטור אותו מתשלום מזונות), הגזים בהצגת השאלה, כן הגזים המהרי"ט – שדחה את בקשתו מכול וכול – בתיאור מצבה העגום של עזה לעומת קהיר. נכון שעזה עיר קטנה יותר, כפי שטען, אך היא בהחלט הייתה מקום שנעים לגור בו, המצב הכלכלי בה היה טוב יותר מבכל מקום אחר בארץ-ישראל בסוף המאה ה"ז, ללא ספק היו בה רופאים²⁵ והייתה בעיר, כאמור, קהילה יהודית מתוקנת, שבאותה תקופה עמדו בראשה חכמים ידועים.

אבל מסתבר כי לנשים שהורגלו לגור ב'כרך', המעבר לעזה לא היה קל. על אישה עקשנית נוספת שסירבה להתגורר בעזה מסופר בשאלה שהוצגה לפני ר' יום טוב צהלון. הפעם מדובר בזוג שנישא בקהיר אך מחמת צרות וחובות רבים שצבר נאלץ הבעל להימלט לעזה וישב שם בנחת, עם אשתו, יותר מחמש שנים, עד שפרצה מגפה והאישה – ברשותו של בעלה – ברחה למצרים אל משפחתה. לפני צאתה הזהירה הבעל שלא תיקח עמה אלא את בגדי החול שלה ודברים הכרחיים בלבד כדי שיהיה ברור שהיא נוסעת לזמן קצר, אולם האישה התחכמה והוליכה למצרים לא רק את בגדי החמודות שלה אלא גם את אלה של בעלה. משחלפה המגפה סירבה לעזוב את עיר מולדתה ולשוב לעזה, ואילו הבעל לא

²⁵ עמר (לעיל, הערה 1); שו"ת הרלב"ח (לעיל, הערה 15), סימן נב.

יכול היה להצטרף אליה מפתח הנושים ובית הסוהר שציפו לו בקהיר. שליחים שיצאו להביאה והתראות שנשלחו אליה על ידי ר' אליעזר בן ארחא, רבה של עזה, לא הועילו. אין ספק שהאישה קצה בחיים בעיר הקטנה והצפופה. ר' יום טוב צהלון עצמו לא יכול היה להכחיש: 'דכולי עלמא ידעי דעזה לא כארץ מצרים היא [...] אף על פי שלעניין איזה דברים היא יותר טובא, בוודאי דלעניין היותה רחבת ידים ורבה בדירין ארץ מצרים גדולה [יותר]'.²⁶

נראה שאישה זו לא רק שלא התכוונה מלכתחילה לחזור לבעלה ולחייה בעזה, אלא גם העבירה מסר שלא אכפת לה כלל אם בעלה יישא אישה נוספת עליה, העיקר שלא תחויב לשוב לעיר. היא כמובן הוכרזה מורדת, והבעל קיבל היתר לקחת אישה שנייה.

כפי הנראה, המעבר מירושלים לעזה היה קל יותר. כאשר הסוחר הירושלמי דוד בן יהודה הכהן, הידוע בכינויו 'אל-צפדי', הוזמן על ידי תושבי עזה להצטרף לקהילתם, הצטרפה אליו אשתו ללא היסוס, והם חיו בעזה שנים מספר. דוד נסתכסך אחר כך עם פרנסי הקהל, שכן אלה הבטיחו לו תנאים מיוחדים והקלות מופלגות במסים ואף על פי כן ניסו לגבות ממנו יתר על מה שהוסכם עמו קודם לכן.²⁷

גם אחיו של דוד, שלום אל-צפדי, היה תושב עזה, אלא שהוא לא היה מוצא קורת רוח עם אשתו, וביקש לגרשה או לשאת אישה שנייה על פניה, בניגוד לתנאי הכתובה. אשתו, מרת שמחה, התגלתה כאישה חזקה: היא לא הקלה עליו למלא את חפצו וסירבה בתוקף להכניס צרה לביתה או להתיר לבעלה לצאת למצרים כדי לקחת שם אישה שנייה. מריבות וקטטות עברו ביניהם מדי יום ביומו ולא הועילו שום מתנות ותכשיטים שהעניק לה כדי לרצותה. בסופו של דבר הושגה פשרה בהסכמת אמה של שמחה, מרת סיתי, שכל הנראה התגוררה עם בני הזוג (חפציה היו בביתם) והייתה מעורבת בכל המשא ומתן. בהסדר נקבע: 'אם יעבור וישא אחרת עליה – שתקח כל מה שבבית: מלבושין ותכשיטין כלי כסף וכלי זהב, מלבושים וחפצים, הן מבלאותיה הקיימות הן מכל

²⁶ שו"ת מהריט"ץ (לעיל, הערה 22), סימן רצב.

²⁷ שו"ת אהלי יעקב (לעיל, הערה 3), סימן קיט.

מה שנעשו לשמה [...].²⁸ תמורת תשלום נוסף הסכימה האישה להמשיך ולהיניק את בנם המשותף עד שייגמל.²⁹

הפרשה המאלפת לא נסתיימה עם חתימת הסכם הפשרה, שכן מאוחר יותר תבע שלום הכהן מאשתו את כל כלי הבית אשר לא נזכרו במפורש בהסכם, כגון כלי נחושת וכוסות. שוב נחלצה מרת שמחה להגן על זכויותיה, ובפסק הלכה של ר' יעקב קאשטרו נדחו כל תביעות הבעל. הביטוי 'מלבושים וחפצים [...]' שנעשו לשמה, כתב קאשטרו, כולל את כל כלי הבית 'שניקנו לביתה כדרך כל הנשים', או 'שמשתמשת בהם כדת הנשים'. הבעל יכול להוציא אך ורק את חפציו האישיים: מלבושים, סחורות וכמובן ספרים. בכל השאר זכתה האישה, 'ואין מידה מציל'.

פסיקה כה ברורה לטובת האישה אינה דבר של שגרה. סיכויים לקבל גט מבלי שהאישה תצטרך לוותר על כתובתה וזכויות אחרות היו בדרך כלל רק לנשים בנות עשירים, שבני משפחתן תמכו בהן מורלית וכלכלית.³⁰ אין ספק שהיו למרת שמחה יועצים טובים נוסף על אמה, שעמדה לצדה בכל התהליך, ונדמה כי הייתה בת למשפחה עזתית מקומית ומבוססת, שתמכה בה לאורך זמן.

היתר לקחת אישה שנייה בניגוד לתנאי הכתובה ניתן בסוף המאה הט"ז לגבר עזתי שנפרד מאשתו. מסתבר כי בשטר פשרה שחתמו עליו בני הזוג והובא לעיונם של חכמי ירושלים נאמר:

ביום פ' [לונ]י שנת רנ"ה [1495] ליצירה בעזה מתא [...] נתפשו כ"ר אברהם עם אשתו מ' [רת] תרצה [ב] ענין נדונייתה, שתיטול כל מה שהביאה עמה ממעות ונכסים ותלך לה לצפת בלא גט, ואם יגרשנה – שאז יהיה בעלה הנז' [כר] חייב לפרוע לה כתובתה שהוא אלף פרחים

²⁸ שם, סימן קכ.

²⁹ בעניין כפיית גרושה להיניק תמורת שכר ראו: בבלי כתובות נט ע"ב. על תקופת ההנקה והאפוטרופסות על ילדים ראו: ר' למדן, "לא כל הילדים שוים ולא כל המקומות שוים": חכמי ארץ ישראל ומצרים על ילדות וילדים במאה השש-עשרה, מ' וינטר ומ' שפר (עורכים), תורכיה, העבר העות'מאני וההווה הרפובליקני, תל-אביב 2007, עמ' 171-193.

³⁰ על כך ראו: ר' למדן, עם בפני עצמן: נשים יהודיות בארץ ישראל, סוריה ומצרים במאה השש-עשרה, תל-אביב 1996, עמ' 140-149.

[פלורנינים], ומחלו זל"ז [זה לזו] כל זכות שיש לו ושאפשר להיות בעולם [...].³¹

לאחר שנפרדו והאישה עזבה לצפת, ביקש הבעל לקדש אישה שנייה אף שהתחייב בשעתו בכתובת אשתו שאם יישא אחרת, יפטרנה בגט ויפרע לה את המגיע לה. אחדים מהחכמים חשבו כי אף שבני הזוג נפרדו בפועל עדיין תנאי הכתובה בעינו עומד, ואם ברצונו של הבעל להינשא עליו לגרש את מרת תרצה ולשלם לה את מלוא סכי כתובתה. אחרים סברו שהבעל יכול לשאת אישה אחרת, שהרי אשתו כבר מחלה לו על הכול, ועל התנאי בכלל זה. הרב הירושלמי ר' יעקב מטרייל פסק שהואיל ובני הזוג נתפשרו שלא לחיות יחד, רשאי הבעל לקחת אישה נוספת. כך, בניגוד למקרה הקודם שתואר, הצליח הגבר ליהנות משני עולמות: הוא קיבל היתר לקדש אישה שנייה בלי שיחויב לתת גט לאישה הראשונה ולשלם לה את הסכום הנכבד שהגיע לה על פי תנאי הכתובה.

משפחה נוספת בעזה עמדה על סף פירוק משום שהבעל רצה לקחת אישה שנייה בקהיר. הפעם סירבה הכלה המיועדת להינשא לו עד אשר יגרש את אשתו שבעזה, והאישה, שחשק בה מאוד, נעתר ושלח גט לאשתו ואף אסר על עצמו בנדר ובשבועה הנאת תשמישה עד שיגיע הגט לידיה. לאחר שקידש אישה במצרים שם פעמיו לעזה, ושם פיתוהו מכריו לשוב לאשתו הראשונה. מאחר שהגט – מסיבות שונות – עדיין לא הגיע לידיה, התירו לו שלושה תלמידי חכמים מקומיים את נדרו כדי שיוכל להתגורר אתה ולחיות עמה חיי אישות.

השאלה שהופנתה אל ר' יעקב קאשטרו נגעה להליך התרת הנדר,³² אך כמו מן התשובה הקודמת אפשר ללמוד ממנה כמה דברים בענייני משפחה, קודם כול לעניין ריבוי נשים בחברה היהודית. תופעה זו הייתה שכיחה הרבה יותר ממה שמקובל לחשוב, בוודאי ובוודאי אצל התושבים המוסתערבים.³³ לא פעם, כמו

³¹ בדאהב, קונטרס חידושי דינים מרבני ירושלים בזמן הנגיד ר' יצחק שולאל משנת רס"ט, קובץ הירושלמי, ירושלים תר"ץ, סימן פ (נדפס לראשונה בסוף ספר חיים וחסד ליצחק מוסאפיא, ח"א, ליורנו תר"ד). על ר' יעקב מטרייל שנזכר להלן ראו: מ' בניהו, 'תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת', מ"ד קאסטרו, 'קלזנר ו' גוטמן (עורכים), ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 109-125.

³² שו"ת אהלי יעקב (לעיל, הערה 3), סימן קו.

³³ ר' למדן, 'ריבוי נשים בחברה היהודית בארץ-ישראל ובמצרים בדורות הסמוכים לגירוש ספרד', ד' פורת, א' שפירא ומ' רוזן (עורכות), ספר יובל לדניאל קארפי, תל-אביב תשנ"ו, עמ'

במקרה זה וכמו בעניינה של האישה שסירבה לשוב מקהיר והעדיפה שבעלה יישא אישה שנייה בעזה, לא הייתה כל התנגדות מצד האישה הראשונה לכך שבעלה יישא אחרת. במקרה הנידון, דווקא האישה השנייה היא שהעמידה תנאי. לרב הפוסק לא היה ספק כי 'אם עשינו שלום בינו ובין הראשונה - נמשך מחלוקת בינו ובין השנייה, שלא נשאת עמו כי אם ע"ד [על דעת] שיגרש הראשונה'. עם זאת, ברור היה לו כי שלום הראשונה עדיף משום מצוות עשיית שלום בין איש לאשתו בכלל, ובפרט משום שנאמר כי כל המגרש את אשתו הראשונה 'אפילו מזבח מוריד עליו דמעות' (בבלי גטין צ ע"א ומקבילות).

אבל ר' יעקב קאשטרו הביא נימוק נוסף להתרת הנדר, שאינו נובע מן העובדה שמדובר באישה ראשונה. הנימוק הנוסף הוא חינוכי: 'שלא יצאו בניו לתרבות רעה בעזה מקום אמם, כי יהיו שם יתומים בחיי האב, כ"ש [כל שכן] כשאין לה קרובים להדריך את בניה בדרך ישרה'. חינוך הבנים הוא באחריות האב או לכל הפחות באחריותו של גבר, ויש חשש שאם לא יתירו את נדרו של האב ולא יאפשרו לו לבקר בחופשיות את משפחתו שבעזה, ייפגם חינוכם של הבנים והם יצאו לתרבות רעה. לפיכך פסק שהבעל יכול לשוב ולחיות עם אשתו הראשונה, אם ילדיו. את האישה השנייה, החדשה, עליו לנסות ולפייס כמיטב יכולתו - לקנות לה מתנות, להגדיל את כתובתה וכיוצא באלה פיתויים שקאשטרו, וכמוהו חכמים אחרים, סברו כי נשים מעצם טבען נוטות להם.³⁴ בדרך זו יוכל הגבר להישאר נשוי לשתי הנשים, ומצדה של האישה הראשונה לא תהיה כל התנגדות לכך.

נושא התרת נדרים בעזה הועלה שוב בשלהי המאה הי"ז בעקבות מקרה שבו ראובן, אשר התקוטט עם אשתו בשעת סעודת שבת, נשבע ברוב זעם שבועה חמורה שלא יאכל עם אשתו מקערה אחת כל ימי חייו. העניין נידון באריכות על ידי כמה חכמים, שכן בעזה הייתה הסכמה קדומה 'שכל מי שנשבע בנ"ש [בנזירות שמשון] הרי הוא כחרס הנשבר, וקנסו הוא שיהיה שלשים יום בנזיפה

עג-פט; הנ"ל, עם בפני עצמן (לעיל, הערה 30), עמ' 116-121. אציין תשובה נוספת, שבה נידון עניינן של שתי נשים צרות מעזה שבעלן נפטר והיה צורך לחלק ביניהן ובין היתומים את הנכסים שנותרו: שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 2), ח"ב, סימן תרעא (מודגש, דרך אגב, כי שתי הכתובות לא היו שוות).

³⁴ למדן, ריבוי נשים, שם, עמ' פו; הנ"ל, עם בפני עצמן, שם, עמ' 23, 119, 122, 129, 142 ועוד.

ולא יכנס בבית הכנסת כלל כל שלשים יום, ואחר שלשים יום קודם ההתרה יתן לקהל ששים חתיכות'.³⁵ ההסכמה נועדה להבטיח שאנשים לא יקלו ראש בנדריהם ולא ימהרו לקבל עליהם התחייבויות שאין בכוונתם או אין ביכולתם לקיימן. היו פוסקים שהתנגדו באופן עקרוני להתרת נדרים חמורים אף שלעתים נפגעו בשל כך חיי המשפחה, והמקרה של ראובן ותקנת הקהל בעזה שימש במה לדיונים מעמיקים בנושא.³⁶

מתשובה של הרלב"ח המבררת את כשרותו של גט שכיב מרע מתגלה לפנינו עולמה של משפחה נוספת. סעדון ן' נתן (ששמו הקודם היה מכלוף ן' חיון) הגיע לעזה מצפון אפריקה, והשאיר במערב אח. הוא נישא לאישה עזתית אך כעבור זמן קצר חלה ונפל למשכב. בהדרכתם של חכמים מקומיים מסר לאשתו גט שכיב מרע כדי שלא תזדקק ליבם. בשלב כלשהו של מחלתו קם ממשכבו ויצא – כשהוא שעון על חותנו – לסדר כמה עניינים בשוק ולתבוע לדין יהודי אחד שהיה חייב לו כסף. לאחר ששב לביתו חלה ונחלש שוב, ולאחר כמה ימים נפטר. נתגלו כמה ספקות הלכתיים אשר לגט שהשאיר, כגון אם מת מאותו חולי שבשלו נמסר הגט, וכן שמא נתייחד עם אשתו בפרק הזמן שבין מסירת הגט לפטירתו (ואז הגט בטל).³⁷

מתיאור הרקע מתגלה אישה מוקפת בבני משפחה דואגים ובשכנים תומכים, המנסים לעזור לה ככל יכולתם. הם העידו לטובתה בפרטים הנוגעים להתייחדותה עם בעלה ולטיפולה בו. נוסף עליהם אישר 'יהודי מוחזק רופא' כי הבעל מת ממחלתו הראשונה. את עדותו חיזקה גם 'אשה חכמה יודעת ברפואות, שהיתה עושה לו [לבעל] תרופות ויודעת חליו, ואמרה שהוא בעצמו החולי הראשון שמת בו' – אך עדותה, עדות אישה, נפסלה על ידי הרלב"ח. למרות זאת, הוא מצא די נימוקים להקל ולפטור את האלמנה מן ההיזדקקות ליבם המרוחק.

³⁵ קטעאש, מטבעות כסף קטנים.

³⁶ ר' אברהם הלוי, שאלות ותשובות גנת ורדים, קושטנדינא תע"ו, י"ד, כלל ב סימן ד; שם, כלל ב סימן ז; ר' ישועה שבבו זיין, שאלות ותשובות פרח שושן, ירושלים תשנ"ד, י"ד, כלל ב סימן א.

³⁷ שו"ת הרלב"ח (לעיל, הערה 15), סימן נב.

בין יתר הידיעות המועטות שיש בידנו על יחסים משפחתיים בעזה יש להזכיר תעודה מן הגניזה הקהירית, שפרסם אברהם דוד.³⁸ המדובר באיגרת ששלח למצרים סוחר יהודי שנסתבך עם בעל חובו בעזה ויצא חייב בדין על ידי שופט (קאדי) שהובא במיוחד מירושלים. הוא עמד להישלח לדמשק ל'טיפולו' של הפאשא הממונה. אנשי קהילת עזה חמלו עליו ולוו כספים רבים כדי לשחד את הפקידים הנוגעים בדבר ולדחות את ביצוע גזר הדין. עתה פנה האיש לר' ישמעאל בקהיר וביקש את עזרתו ועזרת מקורביו בגיוס כספים כדי לשלם את חובו ולהציל אותו ואת קהל עזה, שערב לו, מן הצרה.

בפרסום תעודה זו הושם דגש בפנים הכלכליים והפיננסיים של האירוע, אך ראוי להפנות תשומת לב לעובדה שאת האיגרת שתוכנה תואר לעיל הובילה עמה לקהיר 'הכבודה ביתי', אשתו של הכותב.³⁹ הנמען, ר' ישמעאל, מתבקש להעביר לידה את המעות בהקדם האפשרי, והכותב מציין שניתנה לה הרשאה נוטריאית לקבל ולהעביר את הכספים. כלומר, מדובר באישה נאמנה על בעלה, הנוסעת לקהיר בשליחותו כדי לטפל בענייניו הדיסקרטיים ביותר.⁴⁰

לסיכום, אף שהמקורות על היישוב היהודי בעזה הם מועטים ולא ניתן להוציא מהם מסקנות סטטיסטיות, נראה שבכל זאת הם מצביעים על כמה מאפיינים של חיי המשפחה בקהילה המקומית. בהיותה קהילה שרובה סוחרים, גברים רבים בה היו מצויים בתנועה מתמדת לצורך עסקיהם, ולא פעם נוצרו בעיות משפחתיות שנבעו מהיעדרם או מהסתבכותם הכספית של הבעלים. אף על פי שהתופעה של ריבוי נשים הייתה מקובלת ונפוצה בארץ-ישראל, לא כל הנשים היו מוכנות לחיות לצד צרה או להסכים לכך שהבעל ייקח אישה שנייה במצרים או במקום אחר. במקרים כאלה דומה כי הנשים היו מודעות היטב לזכויותיהן, עמדו על קיומן של הבטחות שניתנו להן ואף זכו בדין. נשים שחיו בהרמוניה עם בעליהן זכו לאמונם המלא. התמונה שמצטיירת היא של נשים עצמאיות ובטוחות בעצמן, אך אין ספק שהללו יכלו לעמוד על שלהן רק בזכות תמיכה משפחתית וסביבתית.

³⁸ דוד, מעשי עושק ביהודי (לעיל, הערה 1).

³⁹ 'ביתו - זו אשתו' (בבלי גטין נב ע"א).

⁴⁰ השוו לתעודה שפרסם ש' אסף, 'לתולדות הנגידים האחרונים במצרים', הנ"ל, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 195.